

Marek
Edelman
Er was ook
liefde in
het getto

Marek Edelman

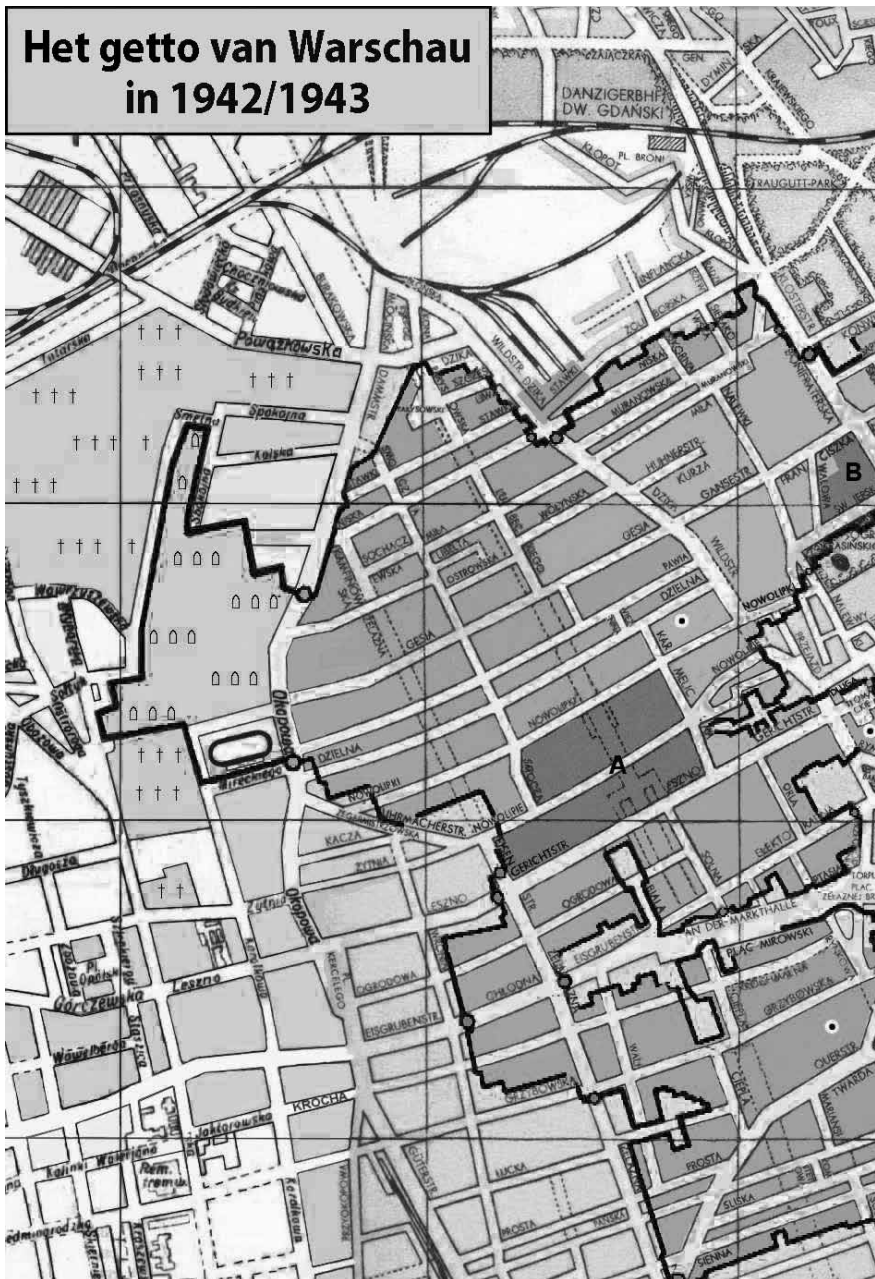
ER WAS OOK LIEFDE
IN HET GETTO

INHOUD

Voorwoord	9
Het kwaad kan groeien	19
De openbare school CISZO, Ul. Karmelicka 29, hoek Ul. Dzielna	23
Uit gesprekken in juli 2008	29
Over Bernard Goldsztajn	35
Liefde in het getto	41
Zal ik je vertellen over de liefde van oudere mensen...	51
Als ik me had herinnerd hoe zij heette...	53
De gettostraten	57
Terreur in het getto	73
De verre nicht van Tosia	75
Umschlagplatz	79
Het jaar 1943	87
Flarden van herinnering	101
Antek en Celina	119
Het geheugen	123
Namenlijst	127
Verklarende woordenlijst	151
Fotoverantwoording	159

Het getto van Warschau in 1942/1943

VOORWOORD

Jacek Bocheński

's Morgens vroeg rende ik van de Pawastraat naar het ziekenhuis (...). Daar kreeg ik een levensnummertje. (...) Aan de andere kant van de Kupieckastraat trokken twee Joodse politiemannen aan een meisje. (...) Ze wilden haar naar de Umschlagplatz slepen. (...) Ik rende de straat door en begon aan de politiemannen te trekken. We waren met zijn tweeën – ik en zij, een grote, sterke meid met rode wangen – tegen hen tweeën. Op zeker moment rukte ze zich los uit het gewoel en vluchtte. De politiemannen begonnen te schreeuwen dat ze vijf koppen moesten hebben omdat ze anders vermoord zouden worden. 'Dan maakt het jullie niet uit wie jullie meenemen', zei ik en ik holde naar het ziekenhuis.

– Marek Edelman

Wie heeft het recht om over de ervaringen te schrijven van hen die 'naar de wagons gingen' of over hen die overleefden? Over hun strijd om het eigen leven te redden en soms ook dat van de geliefde echtgenote, dochter, moeder of collega uit de ondergrondse organisatie in het getto? Wie heeft het recht om te mogen spreken over keuzes, motieven van vertwijfelde beslissingen?

Wie heeft het recht om te vertellen over de honger naar liefde van al die paartjes in die dramatische omstandigheden van de Holocaust, over die geweldige, op het eerste gezicht heel gewone

liefdesrelaties, over de biologie en de gevoelens van die mensen? Hij werd verliefd op een meisje, zij werd verliefd op een jongen, allemaal in het aangezicht van de dood. Marek Edelman was getuige van de Holocaust en gewapend vocht hij, hoewel het woord ‘gewapend’ wat overdreven is omdat de strijders vrijwel geen wapens hadden.

En welk recht heb ik? In de eerste plaats ben ik niet geboren als Jood, gedoemd om te worden vermoord. Ik heb nooit de dreiging gevoeld van een fatale afkomst of een gevaarlijk uiterlijk. Ik bevond me niet in het getto en ik was zelfs geen soldaat in de Opstand van Warschau zoals Marek Edelman in 1944. Waarom ik de opdracht kreeg een voorwoord te schrijven bij het boek *Er was ook liefde in het getto* weet alleen Marek Edelman. Men discussieert niet over zulke persoonlijke beslissingen.

Maar er is nog iets wat niet zonder betekenis is. Over die wens van Marek Edelman hoorde ik op het moment dat mijn vrouw dodelijk ziek werd met de wetenschap dat ze zou sterven. Trouwens, de laatste vijfentwintig jaar van haar leven was een geschenk van dokter Marek Edelman, die zoals Hanna Krall zou zeggen, ‘God voor was’. Hij herkende op het laatste moment een nog nooit eerder door iemand herkende ziekte. Ze kon nog net gered worden door een long te verwijderen. Dat gaf de patiënt de mogelijkheid nog een kwarteeuw met de tweede long te leven. Zo kwam het dat enkele dagen nadat ik hoorde dat ik een voorwoord moest schrijven, ik de dood van mijn vrouw zag. Ik zag dat het hart ermee ophield, daarna alleen nog maar haar ijsskoude voorhoofd in de lijkenkamer.

Ik moet hieraan nog iets ‘brutaals’ toevoegen, zoals de auteur van het boek *En er was liefde in het getto* zou zeggen, die daarmee vaak zijn eigen dappere daden of onconventionele opmerkingen omschrijft.

Het wezen van liefde en dood is altijd hetzelfde, onafhankelijk van wie we liefhebben, waar we van houden, wie of wat ons doodt; genocide, een bandiet, kanker of een hartaanval.

VOORWOORD

De Holocaust was het lot van de Joden, maar de dood is het lot van mensen. De Holocaust was de schepping van Duitsers, maar misdaden zijn altijd het werk van mensen. ‘Dat hebben mensen gedaan’, hoorde Marek Edelman van Leon Blum in 1946. Op dezelfde wijze is liefde het goede in de mens. Het lijkt me dat Marek Edelman ons per se iets wil zeggen over die menselijke, universele omvang van de Holocaust, zodat we die begrijpen en nooit zullen vergeten.

Misschien heeft hij daarom een niet-Jood gevraagd het voorwoord te schrijven voor *Er was ook liefde in het getto*.

De titel klinkt Bijbels, alsof hij nog een boek van het Oude Testament opent, als een hedendaagse toevoeging. De titel suggereert dat het een voortzetting is, een toevoeging bij iets wat al bestaat. Ik weet uit gesprekken dat het voegwoord ‘en’ in de gedachten van de auteur een heel belangrijk element was. Liefde? Nee! *En* liefde. Samen met ‘en’.

Wat was het belangrijkste? Wreedheid? Angst? Haat? Het top punt van vernedering? De strijd die Marek Edelman voerde en die heden een symbool voor ons is? Zeker. Misschien zou het kunnen dat hij ons en Paula Sawicka zoiets wil zeggen als: dat andere heb ik al eerder beschreven, andere mensen ook, er bestaat een enorme bibliotheek over het thema Holocaust; maar bedenk eens, er was toen ook nog liefde, dus vertel ik nu het een en ander van wat ik me herinner over de liefde, en jij Paula, schrijft dat op.

Zo zal het wellicht zijn geweest en ik sluit helemaal niet uit dat Marek Edelman er zelf zo over dacht. Geen enkele auteur echter – ook Marek Edelman niet, die geen schrijver van beroep was, maar held en getuige van de geschiedenis – ontkomt aan het lot van de schrijver. Hun werk verhaalt feitelijk niet over wat ze willen zeggen, maar over dat wat lezers erin lezen. Zodat we de getuigenis van Marek Edelman, gedicteerd aan Paula Sawicka, lezen als een gebrekkige toevoeging aan het Oude Testament, dus aan de Joodse geschiedenis, die de geschiedenis is van de mens en de

wereld. Dat zijn de episoden, fragmenten, flitsen, in werkelijkheid flarden van verdwijnende herinneringen en reflecties op de toekomst (eens wilde de auteur het hele boek ‘flarden van herinneringen’ noemen). Dan lezen we dat het enige document in zijn soort dat zich aan ons als lezers opdringt, dat wat het belangrijkste is en waarvan de waarde soms groter is dan het leven zelf, de liefde is. En zo moet het zijn.

We moeten op scholen, op kleuterscholen en aan universiteiten, leren dat kwaad het kwaad is, dat haat het kwaad is en dat liefde onze plicht is – met die boodschap in het eerste hoofdstuk begint het verslag van Marek Edelman, niet alleen uit het getto, denk ik, maar uit zijn persoonlijke en historische ervaring. Haat is eenvoudig. Liefde vereist inspanning en toewijding.

Liefde, waarover het hier gaat, betreft natuurlijk niet de erotische hartstocht noch geslachtsgemeenschap. Beschrijvingen van zulke indringende voorvallen, die vrijwel altijd aan de dood schuren, beschrijft Edelman in het hoofdstuk met de titel ‘Liefde in het getto’. Het is opnieuw zinvol om te lezen hoe hij begint.

Mevrouw Tenenbaum, verpleegkundige in het ziekenhuis Berenson en Bauman, was een vriendin van de advocaat Berenson. Elke dag gaf ze hem warm eten. Na het eten viel meneer de advocaat in slaap, en dan kwam haar dochter, een braaf zeventienjarig meisje, sluik, gladgekamd haar, in een wit gesteven bloesje. Ze hielp haar moeder met schoonmaken.

De Grote Actie was afgelopen en 44.000 mensen kregen een levensnummertje. Onder hen mevrouw Tenenbaum. Toen iedereen met een nummertje naar de kant van ‘te leven’ was gegaan, merkte iemand dat mevrouw Tenenbaum op bed lag, en op tafel stonden lege flesjes luminal en er lag ook een brief en haar levensnummertje. Mevrouw Tenenbaum schreef in die brief dat ze haar levensnummertje aan haar dochter schonk en dat ze zelfmoord zou plegen.

Een kort verhaal over de liefde van een moeder voor haar dochter, een extreem altruïstische liefde die sterker is dan het instinct

tot zelfbehoud. De loop van de geschiedenis wordt echter vervolgd.

Deda, zo heette de dochter van mevrouw Tenenbaum. Ze kreeg dus een levensnummertje. Zo'n verlegen meisje bleef alleen achter. En plotseling werd ze verliefd op een jongen. Kennelijk had ze wat geld, want de jongen regelde een woning aan de Arische kant. Ze bloeide op in die liefde. Gedurende drie maanden leefde ze met die jongen zeer gelukkig in die woning aan de Arische kant. Alles aan haar ademde liefde. Iedereen die haar toen zag, zei dat ze straalde van geluk. (...) De warmte die de jongen haar gaf, zorgde ervoor dat ze het getto vergat. Dat geluk duurde drie maanden. Daarna – misschien was hun geld op – werden zij en haar vriend verraden door de verhuurders.

De zeventienjarige Deda kende voordat de huisbaas haar had aangegeven, een gelukkige liefde van drie maanden. Maar ik noem nog een derde geval van liefde in het getto, na die van mevrouw Tenenbaum en Deda.

De moeder van dat meisje werd ziek. (...) Toen het erg slecht ging met moeder, bleef hij 's nachts, en uit angst dat er iets zou gebeuren vlijde ze zich tegen hem aan. (...) Het is niet zeker of ze vrijden, noch of ze wel wisten hoe dat moest, maar dankzij zijn nabijheid kreeg ze rust. Mama werd beter en ze ging naar haar werk. Op een dag was er een razzia (...). Toen ze dat hoorde rende ze naar huis, maar mama was er niet meer. Een menigte, enkele duizenden mensen, werd naar de Umschlagplatz gedreven. (...) Samen haalden ze de menigte in en langs de mensenmassa van vele duizenden rijdend, zochten ze mama. Juist voor de Umschlagplatz zagen ze haar. (...) Ze zei tegen hem: 'Helaas moet ik je achterlaten, mama kan die weg niet alleen gaan.' En ze liep met mama naar de wagon.

Drie versies van liefde, die ik heb voorgesteld, afzonderlijke gebeurtenissen die slechts een deel zijn van het hele beeld. Het gaat om de meest verschillende situaties waarin mensen in de hel van

de Holocaust verkeren, terwijl diezelfde mensen iets doen wat tegen alle principes van die hel in gaat. Doen ze dat voor zichzelf of voor de ander? Om hun eigen geweten te sussen, uit eigenliefde of – zoals een christen zou zeggen – uit liefde voor een medemens? Welnu, paradoxaal vervaagt dat verschil in de hel en je weet niet altijd zeker wat wat is.

‘Hendusia, kom’, riep ik haar. ‘Er is een uitweg voor jou, voor mensen zoals jij. Morgen ga je naar de Arische kant.’ Ons scheidde de stoep en een omheind grasveldje. ‘Ik heb hier honderdvijftig kinderen, die laat ik toch niet achter?’ schreeuwde ze naar mij door het raam van het souterrain over de gehele breedte van de stoep. ‘Ik kan ze niet alleen naar de wagons laten gaan’ (...)

Ze bleef bij hen hoewel ze wist wat er ging gebeuren. Uit plichtsgevoel of uit liefde? Toen was dat hetzelfde, schrijft Marek Edelman.

Ze hing daar naakt voor de ogen van zo’n vijftig of honderd mensen, samengeperst in dezelfde kamer. En in de hoek werd zij verkracht en allemaal keken ze ernaar, en ik stond er ver vandaan maar heb het ook gezien.

Dan zul je mij vragen: hoe moet een fatsoenlijke man zich gedragen in zo’n situatie? Nou, hij gedroeg zich zoals hij kon. Hij keek, zag en kon niets doen. Natuurlijk zou je moeten schieten, alleen moet je dan wel iets hebben om mee te schieten.

Marek Edelman vertelt zelf over zijn kinder- en schooltijd, over zijn betrokkenheid – al voor de oorlog – met de Joodse socialistische organisatie de Bund en haar jongerenafdeling Cukunft*. Hij vertelt over het ziekenhuis bij de Umschlagplatz, over conspiratie en – dat mag duidelijk zijn – over de opstand in het getto, en aan het eind nog over de Opstand van Warchau. Hij vertelt in een natuurlijke, levendige taal, schitterend opgeschreven door Paula Sa-

---

* Zie voor de met • gemarkeerde namen en termen de verklarende woordenlijst op p. 151.

wicka. Thema's blijven deel uitmaken van gebeurtenissen en lotgevallen van mensen.

Ik heb mijn aandacht gericht op enkele citaten, want die hebben betrekking op vragen gesteld aan de mens in extreme situaties, het domein van Marek Edelman. Daarin is hij op zijn best en wijs, omdat hij geen antwoord geeft. Alleen hij kan op eenvoudige wijze die verschrikkelijke vragen definiëren. Zelfs de afschuwelijkste situaties worden in het hoofd van Marek Edelman altijd vergezeld door een 'en liefde'. Het betekent voor hem dat er behoefte is aan het goede boven het kwade in de wereld. Dat uiting wordt gegeven aan een tragische, solidaire gang van 'samen met iemand naar de wagons gaan', maar ook aan die romantische drie maanden van geluk aan de Arische kant, of aan die uiteindelijk heroïsche strijd voor de eigen gemoedsrust, zonder hoop op de overwinning. Het gaat immers over iets hogers dan de verdierlijking in de hel, over een soort coëfficiënt van menselijkheid tegenover beestachtigheid. Zo moet je natuurlijk schieten op het beest dat op wrede wijze zijn slachtoffer verkracht, maar helaas moet je wel iets hebben om mee te schieten.

Dat alomtegenwoordige 'en liefde' bij Marek Edelman is de grootste waarde toegevoegd aan de Holocaust, de ethische waarde en de waarde van het boek dat ik aan het publiek mag voorstellen.

Je hoeft het niet eens te zijn met de opvattingen van de auteur over afzonderlijke politieke kwesties, en je kunt bij die radicale ideeën vraagtekens zetten, betwijfelen of de historische feiten altijd juist zijn, of het niet zijn beleving is of zijn subjectieve herinnering van bepaalde omstandigheden. Marek Edelman is zich daarvan bewust.

Misschien was dat niet precies zo, maar zo herinner ik het me; Dat wat ik wil vertellen is niet de historische waarheid; Kunnen we er vandaag de dag over denken zoals we er toen over dachten? Dat zijn de twijfels van de auteur, willekeurig geciteerd uit verschillende plaatsen uit zijn verhaal.

VOORWOORD

In twee hoofdstukken gaat Marek Edelman dieper in op het probleem van de subjectiviteit: in 'Flarden van herinnering' en het afsluitende 'Het geheugen'. Bepaalde kwesties hield hij lang, zoals hij zegt, 'in zijn buik', nu spreekt hij daarover. De beslissing zal altijd pijnlijk en verschrikkelijk zijn, het afschuwelijke gelijk van iemands ene kant, zoals in de episode over de Joodse politiemensen, door mij gekozen als motto van het voorwoord.

Vanuit de opstandelingen in het getto gezien, waren die vijftig pistolen die ze van de AK kregen er enkele honderden en misschien wel duizenden te weinig. Gezien vanuit de legerstrategie van generaal 'Grot', die toestemming had gegeven voor de levering van de pistolen, zouden het er wel eens vijftig te veel kunnen zijn, want elk wapen zou gebruikt kunnen worden voor een hope-loze strijd en dat zou dan zeker 'een verspilling' zijn. Ik weet niet hoe het 'in werkelijkheid' was. En het is ook niet aan mij om daarover te oordelen.

Uit het oogpunt van het leger had het ook geen zin Auschwitz te bombarderen, de geallieerden bombardeerden Auschwitz ook niet, noch had het zin hulp te verlenen aan de opstandelingen van Warschau in 1944. De geallieerden verleenden hulp in dezelfde omvang als die vijftig pistolen van de AK deden.

Marek Edelman weet dat, en omdat hij het weet bewaart hij dat 'in zijn buik', maar dat doet hem wel pijn. Joden en niet-Joden doet zo iets pijn, bij eenieder op een andere manier.

Er bestaat niet één Joods geheugen. (...) Er bestaat ook geen eenduidig, nationaal schema dat de houding van de Joden tot Polen laat zien. En hetzelfde geldt voor de Polen.

Tijdens de Opstand van Warschau was het zo: *Daar werd ik gestopt door een patrouille van de opstandelingen. Ze keken naar mijn pasje en zeiden: 'Och wat, een Jood? Zet hem tegen de muur, want hij zal wel een spion zijn.' Ze waren met zijn vieren en ik was alleen. 'Handen omhoog, je hebt de Lesznostraat in brand gestoken, jij afschuwelijke Jood!' (...) Ik kwam er goed vanaf, want de lei-*

der kwam naar buiten en bevestigde dat hij mij kende. Dat heeft me gered.

Maar het eindigde zo: *Tytus kwam naar me toe en zei: 'Marek, er is niets aan te doen, ik laat me gevangennemen. Ik geef je mijn mouwband en AK-legitimatie. Ga met ons mee.' Ik vroeg hem alleen of hij mij de garantie kon geven dat niemand van zijn mensen, als we bij de Duitsers zouden aankomen, naar mij zou wijzen en zeggen dat ik een Jood ben. 'Nee, die garantie geef ik je niet.'*

'Dan bedank ik ervoor en blijf hier', heb ik geantwoord.

Nochtans is niet het antisemitisme volgens Marek Edelman het belangrijkste 'kwaad dat er kan groeien' en waarvoor je de wereld moet waarschuwen. De werkelijke bedreiging, met al haar gevolgen, zou de onverschilligheid tegenover het antisemitisme kunnen zijn. Antisemitisme komt overal voor, of dat nou in Polen is of in Frankrijk, maar de Jood die het getto verliet werd gepakt door twee verraders en de menigte stond daar en deed alsof er niets was gebeurd, want dat kwam de menigte het beste uit.

Je moet tegenwoordig de jeugd opnieuw leren dat op de eerste plaats en als belangrijkste het leven komt en daarna pas het comfort – met die woorden sluit hij die de les van de twintigste eeuw overleefde en lichtzinnig kijkt naar de eenentwintigste eeuw, het boek af.

HET KWAAD KAN GROEIEN

Het maakt me verlegen dat ik tot u moet spreken. Ik sta hier eenzaam, ik sta hier bij toeval, zoals alles in mijn leven toeval is. Het universum is waarschijnlijk ook toevallig ontstaan. En hier, in deze zaal, zijn ministers, ambassadeurs, professoren, leden van het parlement, directeuren, opvoeders, docenten. Achter jullie staan instituties, organisaties, regeringen en zelfs een hele natie. En achter mij is het niets. Het niets, waarin honderdduizenden mensen vertrokken, die ik naar de wagons begeleid heb. Ik heb niet het recht uit hun naam te spreken, want ik weet niet of ze omkwamen vol haat, en of ze hun beulen hebben vergeven. En niemand komt dat nog te weten. Maar ik heb de plicht ervoor te zorgen dat de herinnering aan hen niet verloren gaat. Ik weet dat we de herinnering aan die vrouwen, kinderen, oude en jonge mensen, die in het 'niets' gingen, zinloos en zonder reden vermoord werden, moeten bewaren. Ik weet dat we die tragedie nooit mogen vergeten.

In 1946 had ik een ontmoeting in Parijs, in de Jardin du Luxembourg, met Leon Blum, op dat moment premier van Frankrijk. We praatten over wat er gebeurd was en Leon Blum zei: 'Dat hebben de Duitsers niet gedaan, dat hebben mensen gedaan.' Toen begreep ik dat ieder mens in staat kan zijn zulke afschuwelijke daden te plegen, en daarvoor moet je mensen waarschuwen. De mens is het gelukt de aarde de bedwingen, want hij is in staat te

strijden, alles te vernietigen wat op zijn weg komt. En tegenwoordig zit in ons een atavistische neiging tot vernietiging, tot doden. Die neiging moeten we de baas worden.

De beschaving en de cultuur legden de mens beperkingen op, hielpen die neiging te beheersen, leerden de drang tot veroveren te beperken en samen te leven met anderen, en maakten er betere mensen van. Maar dat gebeurde niet altijd. Het kwam ook voor ook dat grote geesten en grote talenten in dienst stonden van misdadige regeringen. In opdracht van Hitlers ideologie van de vernietiging van de 'Untermensch' dienden de wetenschap en de kennis als instrument voor verbetering van de genocidemachine, en met een artistiek visioen, zoals Leni Riefenstahl deed, maakten ze van mensen een vormloze massa ruggen opgejaagd naar de wagons. Het kostte vele jaren voordat het talent van Jolanta Dylewska het de toeschouwers mogelijk maakte in die massa bepaalde personen te zien, gezichten van vaders met hun kinderen aan de hand, moeders die hun zuigelingen wiegden in hun armen.

Men moet erop toezien dat de cultuur het goede verzorgt en niet de haat.

De oorlog is afgelopen, maar wij kunnen dat nog steeds niet. Op de beste universiteiten van Europa – en daartoe behoort de Sorbonne – in het meest democratische land – en dat is Frankrijk – werden de grootste volkerenmoordenaars gevormd. Pol Pot was er zo een. Dat betekent dat we niet zo goed leren, dat het schoolsysteem slecht is. Want haat is makkelijker op te wekken dan liefde. Haat is eenvoudig. Liefde vereist inspanning en toewijding.

We staan toe dat in de straten van steden van democratische landen, in de naam van de democratische vrijheid, parades van haat en intolerantie gehouden worden. Dat is een slecht teken. En dat is geen democratie, want democratie betekent het niet toelaten van het kwaad, zelfs niet het geringste, want op een dag zou dat kunnen uitgroeien. We moeten op scholen, op kleuterscholen

HET KWAAD KAN GROEIEN

en aan universiteiten, leren dat kwaad het kwaad is, dat haat het kwaad is en dat liefde onze plicht is. We moeten strijden tegen het kwaad, zodat hij die het kwaad begaat, begrijpt dat er voor hem geen medelijden is.

Lezing van Marek Edelman tijdens de feestelijke sessie van de opening van de Poolse residentie van de Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research, Warschau, 27 juni 2005.